

Η ψυχοθεραπεία στο Βυζάντιο

Οι ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις τη βυζαντινή περίοδο έχουν επηρεαστεί από το Χριστιανισμό. Οι γιατροί ήταν αυτοί που άσκησαν περισσότερο τη βιολογική θεραπεία των ψυχολογικών διαταραχών, ενώ με την ψυχοθεραπεία ασχολήθηκαν οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι, αρχικά, έπρεπε να είναι γιατροί. Τονίζεται η προς τα πίσω ανάληψη, δηλαδή η προς τα πίσω αναδρομή του ασθενούς προς την παιδική ηλικία, για να διαπιστωθεί η αιτία των ψυχικών τραυμάτων, αλλά και για την εξωτερική κευση αυτών. Η θεραπεία έχει σκοπό όχι μόνο την εξουθένωση του νου από παλαιά τραύματα και από απωθημένες επιθυμίες, αλλά και την πνευματική άνοδο του ανθρώπου.

Λέξεις ευρετηρίου

Βυζάντιο
Πάθος
Ψυχική ασθένεια
Ψυχοθεραπεία

Οι ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις τη βυζαντινή περίοδο έχουν επηρεαστεί από το Χριστιανισμό. Οι γιατροί ήταν αυτοί που ασχολήθηκαν περισσότερο με τη βιολογική θεραπεία των ψυχολογικών διαταραχών, ενώ με την ψυχοθεραπεία ασχολήθηκαν οι Πατέρες της Εκκλησίας, οι οποίοι, αρχικά, έπρεπε να είναι γιατροί. Παράλληλα, όπως αναφέρεται από το Συμεών το Νέο Θεολόγο (11ος αιώνας), ιεροί άνδρες αναζητούσαν μέσω αυτοψιών τα αίτια των ψυχικών διαταραχών.¹ Η επίδραση του Κλήμη Αλεξανδρείας (3ος αιώνας) παραμένει και τους βυζαντινούς χρόνους και στις θέσεις του στήριζονται οι περισσότεροι συγγραφείς. Για τον Κλήμη, ο λόγος αποτελεί το καλύτερο φάρμακο στις ψυχικές ασθένειες.² Τονίζει ότι σκοπός της θεραπείας είναι, διαμέσου του λόγου, η χαλιναγώγηση των άλογων επιθυμιών, η δέσμευση των ορμών,³ η γνώση του εαυτού και των πράξεων του ατόμου.⁴ Η θεραπεία, για τον ίδιο, ξεκινά με σκοπό την εκτροπή των εικόνων που έχει ο ασθενής και στη συνέχεια θα προχωρήσει στη θεραπεία των παθών.⁵ Ο Κλήμης υποστηρίζει ότι η θεραπεία μέσω του λόγου είναι ιδανική για τις ψυχικές ασθένειες, λόγω της ύπαρξης του φόβου ελέγχου που υπάρχει στο λογικό

μέρος της ψυχής και που με σύγχρονους όρους λειτουργεί όπως το φρούδικό υπερεγώ.⁶

Τη βυζαντινή περίοδο, ο αββάς Δωρόθεος (6ος αιώνας) θεωρεί ως ασθένεια την αταξία της ψυχής.⁷ Ο Ι. Χρυσόστομος, τον 4ο αιώνα⁸ και ο Θεόδωρος Μετοχίτης το 13ο αιώνα,⁹ τονίζουν τη χρησιμότητα-σπουδαιότητα της ψυχοθεραπείας, λόγω της βαρύτητας των ψυχικών τραυμάτων. Ο Ψελλός (11ος αιώνας) προτείνει τη συνειδητοποίηση των μύχιων ερωτικών διαθέσεων και την ανακάλυψη του απόρρητου της ψυχής του εξεταζόμενου.¹⁰ Ήδη από το 2ο αιώνα, για τον Ιουστίνo, η ψυχοθεραπεία επικεντρώνεται στα μύχια της ψυχής και στα πάθη, αρχίζοντας από τις επιθυμίες, από τις οποίες φύονται όλα τα πάθη.¹¹

Για το Γρηγόριο Νύσσης (4ος αιώνας), η θεραπεία της ψυχής είναι επιστήμη, η οποία μελετάται και απαιτεί εξάσκηση. Η θεραπεία, για τον ίδιο, επικεντρώνεται στα σημεία-συμπτώματα, τα οποία επαναλαμβάνονται από ένα σημείο και μετά και διά της συνήθειας.¹² Ο Δίδυμος Αλεξανδρείας (4ος αιώνας) θεωρεί ότι η ψυχοθεραπεία στις περισσότερες περιπτώσεις πρέπει να είναι ισόβιας

Ν. Θεοχαράκης,¹
Β. Μαυρέας,¹
Δ. Δαμίγος,¹
Α. Ευτυχιάδης,²
Σ. Γερουλιάνος³

¹Τομέας Κοινωνικής Ψυχιατρικής και Ψυχικής Υγείας, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

²Τομέας Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών

³Τομέας Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Psychotherapy in Byzantium

Abstract at the end of the article

Υποβλήθηκε 15.5.2002
Εγκρίθηκε 25.2.2003

διάρκειας, επειδή εύκολα μπορεί να φανεί η ίαση, αλλά στην ουσία το αίτιο να παραμένει.¹³ Για το Συμεών το Νέο Θεολόγο (11ος αιώνας), η ασθένεια προέρχεται από την επικράτηση του παθητικού μέρους της ψυχής (ασυνείδητο) έναντι του λογικού (συνειδητό). «Η κατανόηση της ασθένειας γεννά τη μνήμη, το φόβο του θανάτου», άποψη που συνδέεται με τις σύγχρονες ψυχαναλυτικές απόψεις, ειδικά σε νευρωσικό επίπεδο.¹³

Ως ψυχοθεραπεία, τη βυζαντινή περίοδο, νοείται η ελευθέρωση του νου. Η ασθένεια του νου συνεπάγεται τρία πράγματα: (α) την αποτυχία της νοεράς δύναμης να λειτουργεί σωστά, (β) την πλήρη σύγχυση των λειτουργιών του εγκεφάλου και του σώματος και (γ) την πλήρη υποταγή σε αγχώδεις καταστάσεις και στο περιβάλλον. Με την ασθένεια του νου δημιουργείται σύγχυση σε όλο τον πνευματικό οργανισμό, δημιουργείται μια ταραχή. Για το Μάξιμο τον Ομολογητή (7ος αιώνας), η ασθένεια του νου διαιρείται σε 4 στάδια: (α) η ψευδής γνώση, (β) η άγνοια, (γ) οι εμπαιθείς λογισμοί, (δ) η συγκατάθεση στην αμαρτία-αμαρτία είναι η επαναλαμβανόμενη παράχρηση των ψυχικών δυνάμεων.¹⁵

Για τους βυζαντινούς, λοιπόν, η θεραπευτική προσέγγιση συνδέεται απαραίτητα με την κάθαρση του νου. Και όταν συναντάται στα κείμενα η έκφραση «κάθαρση της ψυχής», εννοείται η απαλλαγή από τα πάθη και, συγκεκριμένα, τη μεταμόρφωση των παθών

Απαραίτητο στοιχείο για την έναρξη της θεραπείας είναι η αίσθηση της ασθένειας.¹⁶ Πρακτικά, η συνειδητοποίηση επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τον Πέτρο Δαμασκηνό, όταν ο άνθρωπος, ειδικά το βράδυ, μελετά, ανασκοπεί τα της ημέρας. Η ανασκόπηση έχει αποτέλεσμα μόνον όταν ο άνθρωπος φθάνει στο στάδιο του πένθους. Το πένθος, ψυχοθεραπευτικά, επέρχεται μόνο με τη γνώση του εαυτού.¹⁷ Ο Ι. Χρυσόστομος θεωρεί το πένθος απαραίτητη διαδικασία για την πορεία της θεραπείας.¹⁸

Με πολλές ομοιότητες με τη θεωρία του Jung, οι ψυχολογικές διαταραχές για τους βυζαντινούς αποτελούν τη νέκρωση του πνευματικού. Η μη ανάπτυξη του πνευματικού μέρους της ψυχής οδηγεί σε διαταραχές ανάπτυξης της εσωτερικής ζωής. Η ύπαρξη ψυχικών διαταραχών, για τους βυζαντινούς, προϋποθέτει την παρουσία θεραπευτή, που όμως θα πρέπει να έχει τελειώσει πρώτα τη δική του αυτοανάλυση.¹⁹ Από τους περισσότερους συγγραφείς τονίζεται ότι, ενώ προτείνονται διάφορες μέθοδοι θεραπείας, κάθε ασθενής είναι διαφορετικός και έτσι πρέπει να αντιμετωπίζεται.²⁰

Γενικά, η ψυχοθεραπευτική προσέγγιση βασίζεται στη θεραπευτική προσέγγιση των διαφόρων μερών του ψυ-

χικού. Ο αββάς Δωρόθεος τονίζει τη σειρά που ακολουθεί κάποιος στη θεραπεία: «Πρώτα ανατέλλουν οι εμπαιθείς λογισμοί, έπειτα ανακύπτουν τα πάθη και μ' αυτή τη σειρά εξολοθρεύονται».²¹

Κατά τον Ηλία τον Έκδικο, η θεραπεία αφορά στην επαναφορά του άλογου μέρους της ψυχής στην αθώτητα, περνώντας από τον εξαγνισμό της ψυχής.²² Για τον ίδιο, οι πρακτικοί άνθρωποι θεωρούν τα πράγματα μόνο σε σχέση με τη θέση τους, οι θεωρητικοί σε σχέση με τη φύση τους, ενώ οι γνωστικοί βλέπουν τους λόγους και των δύο.²³ Ο Έκδικος δίνει στα μέρη της λογικής ψυχής συμβολισμούς: η αίσθηση είναι η αυλή, η διάνοια ο ναός και το πνεύμα ο αρχιερέυς.²⁴ Καθένα από τα μέρη αυτά έχει το δικό του όργανο. Με το νόημα, ο νους διέρχεται προς τα νοητά, ενώ ο λόγος διέρχεται με το λογισμό προς τα λογικά, η αίσθηση με τη φαντασία προς τα πρακτικά.²⁵ Αυτό που είναι αναγκαίο, είναι ο άνθρωπος να γνωρίζει πότε ο νους είναι στην κατάσταση των νοητών, πότε στην περιοχή των λογισμών και πότε στην περιοχή της αίσθησης.²⁶ Η ενδιάμεση περιοχή είναι η περιοχή του λογισμού, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στην περιοχή του αλόγου και του νοητού. Οι λογισμοί χρησιμοποιούν τη φαντασία για να εισχωρήσουν από την αίσθηση στο πνεύμα, προκειμένου να μεταφέρουν τα μηνύματά της, και ξανά προς την αίσθηση, ώστε να μεταφέρουν τις αποδείξεις του πνεύματος.²⁷ Η αντίληψη ενός πράγματος αποδίδει την ουσία του. Ο λόγος του αποδίδει το συμβεβηκό και το αντικείμενο της αίσθησης αποτελεί την ατομική διαφορά.²⁸ Αυτή η διαδικασία αποτελεί για τον Έκδικο την υγιή ψυχική συμπεριφορά. Η απόλυτη ψυχική υγεία, που για τον ίδιο θεωρείται η τελείωση του νου, επέρχεται μόνο στο γνωστικό άνθρωπο.²⁹

Αλλά και ο Ιωάννης Λυδός (6ος αιώνας) ορίζει ότι μέσω του λόγου υπάρχει η ανάσυρση των λογισμών και των επιθυμιών που απωθούνται,³⁰ ενώ, σύμφωνα με τον Ευσέβιο Καισαρείας (4ος αιώνας), η θεραπεία απαιτεί την «πλήρη μελέτη του διανοητικού, των λογισμών και των νοημάτων, ώστε να έλθει η κάθαρση από τα κρυμμένα».³¹ Ο Ευσέβιος θεωρεί ότι η θεραπεία είναι επίπονη και την παρομοιάζει με θεραπευτικές μεθόδους οργανικών νοσημάτων. Τονίζει ιδιαίτερα τα διάφορα στάδια της άρνησης και της μεταβίβασης.³²

Ο Μ. Βασίλειος (4ος αιώνας) θεωρεί ότι οι ψυχικές ασθένειες είναι ίασιμες μόνο μέσω του λόγου.³³ Τονίζει ότι η θεραπεία πρέπει να περάσει απαραίτητα από το στάδιο του πένθους, το οποίο θα πρέπει στη συνέχεια να ξεπεραστεί, ώστε να συνεχιστεί η θεραπεία. Ο θεραπευτής πρέπει να προσφέρει τις απαραίτητες διαδικα-

οίες ώστε να απαλλαγεί από αυτό ο ασθενής, αλλά ταυτόχρονα θεωρεί ότι αυτή η κατάσταση δεν πρέπει να διατηρηθεί για καιρό, επειδή ο ασθενής περνά σε άλλες παθολογικές καταστάσεις.³⁴

Η αντίδραση του ασθενούς, κάποια στιγμή, προς τη θεραπεία τονίζεται από τον Ι. Χρυσόστομο, κατά τον οποίο θεωρείται αποτέλεσμα της νόσου.³⁵ Σύμφωνα προς αυτή την άποψη είναι και ο Νικόλαος Καβάσιλας, το 14ο αιώνα.³⁶ Ο Ι. Χρυσόστομος,³⁷ αλλά και ο Ορειβάσιος (4ος αιώνας),³⁸ συνιστούν επί σοβαρών ψυχικών παθήσεων, εκτός των άλλων ψυχοθεραπευτικών μεθόδων, και τον ύπνο.

Για τον Παχώμιο (4ος αιώνας), η θεραπεία αποτελεί την αναδρομή του ασθενούς προς την παιδική ηλικία, ώστε να έλθουν στην επιφάνεια απωθήσεις και ψυχικά τραύματα. Κρίνει ως βασικό προσόν του θεραπευτή την εμπάθεια (ενσυναίσθηση).³⁹ Ο Αστέριος ο Σοφιστής (4ος αιώνας) σημειώνει την εξάρτηση του ασθενούς από το θεραπευτή, επειδή «ο ασθενής βιώνει το θεραπευτή και τα λόγια του ως νόμο».⁴⁰

Οι ψυχοθεραπευτές ήταν αρκετά διαδεδομένοι τη βυζαντινή περίοδο, όπως τονίζεται από ιστορικούς συγγραφείς όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης το 13ο αιώνα⁴¹ ή ο Ιωσήφ Καλόθετος το 14ο αιώνα.⁴²

Το όνειρο εξετάζεται μέσα στην ψυχοθεραπευτική διαδικασία (αλλά όχι από όλους) και θεωρείται ότι διέπεται από το ασυνείδητο, σε αντίθεση με τα Ονειροκριτικά του

Δαλδιανού (2ος αιώνας), τα οποία έχουν οίονοσκοπικό χαρακτήρα, ανήκουν στη μαντική και μερικώς στην επιστημονική ψυχολογία του βάθους.⁴³

Αναγνωρίζονται οι μηχανισμοί της παλινδρόμησης, της μετουσίωσης, της μετατροπής. Αναγνωρίζεται η παραδρομή της γλώσσας στη θεραπεία. Στο όνειρο μεταφέρονται όλες οι ενορμήσεις που λογοκρίνονται ή οι επιθυμίες που δρουν με την αρχή της ηδονής, ακριβώς όπως και στη φροϋδική θεραπεία.

Τονίζεται η προς τα πίσω ανάλυση, δηλαδή η προς τα πίσω αναδρομή του ασθενούς προς την παιδική ηλικία, για να διαπιστωθεί η αιτία των ψυχικών τραυμάτων, αλλά και για την εξωτερίκευση αυτών. Η θεραπεία έχει σκοπό όχι μόνο την ελευθέρωση του νου από παλαιά τραύματα και από απωθημένες επιθυμίες, αλλά και την πνευματική άνοδο του ανθρώπου. Οι συγγραφείς τονίζουν ειδικά ότι η προς τα πίσω αναδρομή δεν είναι η κατάλληλη μέθοδος θεραπείας για όλους, επειδή απαιτείται πνευματική καλλιέργεια. Ο ψυχασμός και η απάθεια χρησιμοποιούνται συχνά ως θεραπεία.⁴⁴

Συμπερασματικά, η ψυχοθεραπεία τη βυζαντινή περίοδο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τη σύγχρονη εποχή. Αναγνωρίζονται οι μηχανισμοί άμυνας (άρνηση, μεταβίβαση, απώθηση), δίνεται ιδιαίτερη σημασία στο ψυχικό τραύμα και στο ασυνείδητο, ενώ η αναδρομή του ασθενούς προς την παιδική ηλικία αποσκοπεί στη διαπίστωση των αιτιών των ψυχικών τραυμάτων, αλλά και στην εξωτερίκευση αυτών.

ABSTRACT

Psychotherapy in Byzantium

N. THEOCHARAKIS,¹ V. MAVREAS,¹ D. DAMIGOS,¹ A. EFTYCHIADIS,² S. GEROULANOS³

¹Department of Social Psychiatry, Medical School, University of Ioannina,

²Department of History of Medicine, Medical School, University of Athens,

³Department of History of Medicine, Medical School, University of Ioannina, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2003, 20(5):547-550

The Greek Fathers of the Church, who in the early years of the Byzantium at least, were required to have medical virtues, have the leading role in the treatment of psychological disorders in this era. They dealt with psychotherapy and the doctors dealt with the biological treatment of diseases. The Byzantine model of psychotherapy was based on the backward analysis towards the patient's childhood for the ascertainment of the origins of the psychological trauma and as part of the patient's treatment. The treatment based on the part of the psyche which was ill, could be regarded as a total in-depth therapy.

Key words: Byzantium, Mental disease, Passions, Psychotherapy

Βιβλιογραφία

1. DARROUZES J. Symeon le nouveau theologien: Traites theologiques et ethiques, vol. I, II. 2:138–40. Miller T. *Η Γέννηση του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία*. Ιατρικές Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα, 1998:247
2. Κλήμης Αλεξανδρείας, Παιδαγωγός, I, II, III. Les Editions du Cerf, Paris 1970, II, 102, 2
3. ό.π. I, 75.1, 2
4. ό.π. I 75.1, 2 και 29, 6
5. ό.π. 3, 1
6. ό.π. 82, 1 83, 1, 2
7. Φιλοκαλία, Αββάς Δωρόθεος, Περί του σπουδάζειν τα χεώς-εκκόπτειν τα πάθη προ του ενέξει καν γενέσθαι την ψυχήν. Ζ'
8. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. I. Χρυσόστομος, Ομιλία Έκτη, Ό,τι χρήσιμος ο των αρχόντων φόβος, έργα 32. Sources Chretiennes, Les Editions du Cerf, Paris 1966: Jean Chrysostome, A' Theodore, 16, 1–2
9. Μετοχίτης Θεόδωρος, Ηθικός ή περί παιδείας, Εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα, 1995, σ. 109
10. ΕΥΓΥΧΙΑΔΗΣ Α. *Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*. Εκδόσεις ΒΗΤΑ, Αθήνα, 2001:199
11. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Ιουστίνος, Επιστολή προς Ζήναν και Σειρήνον, 12, 12 και Λόγος προς Έλληνας ς', 29–35, τόμος 4, μέρος β'
12. Gregoire de Nysse, Traite de la Virginite, Les Editions du Cerf, Paris 1966, 335C
13. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Δίδυμος Αλεξανδρείας, Κεφάλαιον ΙΓ', 708, 33–35, Τόμος 44. Εις Ζαχαριαν, 8, 16–17, σ. 26–28, τόμος 48. Migne JP, Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis 1857–1866, Αποσπάσματα I, 96, 141 CD, 320B–321A Προς φιλόσοφον: 96, 141 CD
14. Φιλοκαλία, Συμεών ο νέος Θεολόγος, Κεφάλαια Πρακτικά και Θεολογικά, 13, 19–20
15. Φιλοκαλία τόμος Β', σ. 34, νγ', σ. 22, ξδ', σ. 32, ξδ'
16. Φιλοκαλία, Συμεών ο νέος Θεολόγος, Γνωστικά και Θεολογικά, κε', σ. Φιλοκαλία Β', Μακάριος ο Αιγύπτιος, Ομιλίες Δ', κς', 23. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Ιουστίνος, Ερωτήσεις Χριστιανικά προς τους Έλληνας, ερώτησις Α', 22, Τόμος 4. ό.π., I. Χρυσόστομος, Ομιλία Ογδόη, Προτροπή προς την Αρετήν, 3, 7–15, 3–19, τόμος 32. Φιλοκαλία, Αββά Ησαΐου Λόγοι, Περί αρετών, 5
17. Φιλοκαλία Γ', σ. 154
18. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. I. Χρυσόστομος, Ομιλία 18. 2, 14, τόμος 32
19. ΣΙΝΑΪΤΗΣ Ι. Κλίμαξ, Λόγος προς Ποιμένα, δ', σ. 381. Φιλοκαλία, όσιος Θαλάσσιος, σ. 225, μδ'
20. ΣΙΝΑΪΤΗΣ Ι. Κλίμαξ, Λόγος κστ', Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, Επιστολαί Ευσεβίω Επισκόπου Σαμοσατών, 25, τόμος 59
21. Φιλοκαλία, Αββάς Δωρόθεος, Περί του αταράχως και ευχαρίστως υποφέρειν, 12
22. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis 1857–1866 127:1405C, 90:1404A
23. ό.π., 90:1444–1445
24. ό.π., 90:1443
25. ό.π., 90:1425
26. ό.π., 90:1424
27. ό.π., 90:1432
28. ό.π., 90:1425 και Τατάκης ΒΝ. Η Βυζαντινή Φιλοσοφία, Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1977:72
29. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Cursus Completus, Parisiis 1857–1866, 90:1425A
30. Ιωάννου Λυδού, Περί των μηνών, De mensibus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, Impensis ed Weberi, 1838. De mensibus speciatim σ. 103, 52
31. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Ευσέβιος Καισαρείας, εις το τέλος, Ψαλμός τω Δαυίδ, ΙΗ', στ. ιε 33–37 και στ. ικ', ε–ιθ 32–34, τόμος 21
32. ό.π. στ. β', 7–12
33. ΤΣΑΜΗ Δ. Ιωσήφ Καλόθετου Συγγράμματα. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, 1980, επιστολή 7, 6–8
34. Μ. Βασίλειος, Επιστολές κι άλλα κείμενα, Εκδόσεις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Επιστολή σε Ιταλούς και Γάλλους
35. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, I. Χρυσόστομος, Εις την Α' Κορινθίους, Λόγος Δ', 1, 1–17, έργα 12
36. Φιλοκαλία, Νικόλαος Καβάσιλας, Περί της εν Χριστώ ζωής, Λόγος Α. 20
37. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς, I. Χρυσόστομος, Ομιλία Ογδόη, Προτροπή προς Αρετή, έργα 32
38. Ορειβάσιος, Collectionum medicarum reliqniae, Edidit Ioannes Raeder, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1964, vol. Vi, 2, 1–5 δ', περί ύπνου και εγρηγόρσεως
39. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. εξ. Αγ. Παχωμίου, Ελληνικοί βίοι, βίος πρώτος, 130.39, 132, τόμος 40
40. ό.π., Αστέριος ο σοφιστής, Ψαλμός στ' εις τον ς' Ψαλμό, 2, 12–13, τόμος 37
41. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ Γ. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Georgus Pachumeres, I, II, Bonnae, 1838. De Andronico Palaeologo, II 8D–G, 11–12, 23P, 168 5–6
42. ΤΣΑΜΗ Δ. Ιωσήφ Καλόθετου Συγγράμματα, ό.π. Επιστολή 7, 6–8
43. PACK RA. Αρτεμιδώρου του Δαλδιανού, Ονειροκριτικά, Teubner, Lipsiae 1963
44. ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ Ν. Ψυχολογία του βάθους και ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών στο Βυζάντιο. Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 2001:104–116

Corresponding author:

N. Theocharakis, 14 Sperhiou street, GR-122 43 Athens, Greece